

Бамси Бейрек у контексті героїчної подорожі та процесу навчання

Туба Салтик Озкан

УДК [398.21:392.17](56)

Tuba Saltik Ozkan. Bamsı Beyrek in the Context of Hero's Journey and the Initiation Process. In this article the popular folk narrative, «Bay Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyı» in the Dede Korkut Book, is analyzed within the context of heroic adventure. The actions of the hero is considered with the universal formula of the initiation rituals. Bamsı Beyrek, after the extraordinary birth, started to journey as an initial adventure and returned to the starting point of the adventure, having been transformed in the end of the narrative. This journey occurs in a circular line. While the departure of the hero is the symbol of being grown up, the initiation part is the hard process of exams. And the way back home symbolizes the rebirth of the hero, by leaving his old life and entering the adult's life.

Keywords: Bamsı Beyrek, hero, adventure, initiation.

Tuba Saltik Özkan. Kahramanın Yolculuğu Bağlamında Bamsı Beyrek ve Erginleme Süreci. Bu makalede Dede Korkut Kitabı'ndan «Bay Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek Boyı» adlı anlatı, kahramanın yolculuğu esas alınarak incelenmiştir. Kahramanın eylemleri, erginlenme ayinlerinin yapısında yer alan evrensel formülle birlikte okunmuştur. Bamsı Beyrek, olağanüstü doğumunun ardından bir erginlenme macerası olan yolculuğuna başlar. Sınavlarla dolu bu yolculukta başarılı olur ve erginlenmiş olarak evine, maceranın başladığı yere geri döner. Bu macera dairesel bir çizgi üzerinde gerçekleşir. Yola Çıkış, büyümenin işaretiyken Erginlenme, sınavlarla dolu zorlu bir geçiş sürecidir, Geri Dönüş ise erginlenen, dönüşen kahramanın eski hayatını terk ederek erişkinlerin toplumuna girmesini ve yeniden doğuşunu simgeler.

Anahtar Kelimeler: Bamsı Beyrek, kahraman, yolculuk, erginlenme.

Структурна подібність народних оповідань є предметом багатьох досліджень. У цій статті жанрову схожість розглянуто за принципом, описаним Джозефом Кемпбеллом у творі «Герой з тисячами облич», перекладеному на турецьку мову як «Безкінечна подорож героя». Д. Кемпбелл порівнює становлення героя в народних оповіданнях з подорожжю, ототожнюючи її з рухом Землі протягом року або із зернятком, яке проходить три фази становлення: відділення – зрілість – перетворення [2, с. 41]. У пропонованій розвідці з погляду теорії Д. Кемпбелла досліджується оповідання «Бай Бюре Бег Огли Бамси Бейрек Бої» з «Книги Деде Коркута».

Незвичайне народження та отримання імені

У своєму дослідженні Д. Кемпбелл зосередив увагу винятково на подорожі героя, проте варто зважати й на обставини його народження, які відповідають певній моделі зачину в турецькому та світовому оповіданні. За традиційною нарративною схемою, герой потрапляє до лона матері завдяки надзвичайній таємничій силі. Лорд Раглан у своїй праці «Традиційний герой» зауважив, що «умови, за яких герой потрапляє до лона матері, є незвичайними, через що він сприймається як син Божий». Власне, це й ставало своєрідною передумовою до майбутніх героїчних пригод.

Традиційно герой народжується в подружжя, у якого довго не було дітей. Батько Бамси Бейрека Бай Бюре Бег на розкішних гостинах Баїндир-хана у присутності батьків, які мали синів, не може при-

ховати смутку й гірко плаче. Огузькі беї глибоко співчують горю бідолахи, вони здіймають руки до Всевишнього і в молитві благають Аллаха послати йому сина. Минув час, і Бай Бюре став батьком. З цих молитов починається розповідь про головну подорож героя.

Крім незвичайного народження, варто зауважити й важливість обряду надання імені та уславлення відважності і сміливості героя. «У ті часи юнакові не давали імені, доки він не зітне голови і не проле крові» [8, с. 69]. Очевидно, юнак, щоб здобути ім'я, має пройти незвичайну ініціацію, випробування сили та кмітливості. Учений-фольклорист Жан-Поль Ру в розвідці «Вірування тюрків та монголів» відстоює думку, що змужніння юнака ініціюється через вправність забиття тварини до смерті під час полювання (традиційного сюжету народних оповідань), що пов'язується з випробуванням готовності парубка торкнутися жінки та вступити в шлюб. Тобто між здобуттям імені, зрілістю та одруженням існує тісний зв'язок, і вправність пролиття крові здобичі під час полювання вказує на готовність до одруження [6, с. 229]. У зазначеній розповіді йдеться про те, як парубок вирушає на полювання, визволяє крамарів, вбиваючи кяфірів, які на них напали. Так він виправдовує надії оточуючих, підтверджує свою силу та здобуває право отримати ім'я. Цей подвиг демонструє зрілість парубка, знаменуючи новий етап у його житті та в розповіді про Бейрека. Відтак, найшановніший та наймудріший старійшина громади – Деде Коркут – нарекає парубка іменем.

Герой вирушає в дорогу

Наріжним сюжетом народних оповідань є провиди героя в дорогу. Д. Кемпбелл називає проводи героя в небезпечну мандрівку «закликом» (покликом до небезпечних пригод) і наголошує, що ця ініціація знаменує пробудження самосвідомості героя. «Адже це, – зазначає дослідник, – є нелегким випробуванням, яке загартовує героя, ключовим періодом у його житті, подібно до народження чи смерті. Це перехід героя на новий рівень, де колишні ідеали та уявлення вже не виправдовують себе» [2, с. 65].

Після отримання імені Бейрек разом з огузькими бєями вирушає на полювання, де йому вдається натрапити на слід косулі. Д. Кемпбелл стверджує, що в народних оповіданнях обов'язково наявний образ провісника, який також відіграє суттєву роль у становленні героя, закликаючи його до здійснення чогось важливого [2, с. 65]. У згаданому оповіданні такою істотою можна вважати косулю, яку наздоганяв Бейрек. Вона ніби підштовхує, навіть провокує героя до пригод. Зазначимо, що провіщати героєві пригод, на думку різних дослідників, можуть різні обставини. Наприклад, відомий дослідник В. Пропп охарактеризував вихід на полювання Бамси Бейрека разом з огузькими бєями як віддалення від дому [4, с. 45]. Прикметно, що в «Книзі Деде Коркута» моментів, що знаменують початок нового важливого етапу в житті героїв, чимало. Отже, появу косулі під час полювання Бейрека та його віддалення від друзів через прагнення вполювати звіра можна розглядати з позиції як В. Проппа, так і Д. Кемпбелла.

У свою чергу Ж.-П. Ру зазначає, що вбитий під час полювання звір (трофей), тобто здійснення першого вбивства в ініціації дорослішання юнака, сприймається громадою чоловіків племені як перша перемога, що надає право юнакові приєднатися до дорослих чоловіків племені та отримати право на одруження. Сила в поєднанні зі статевою зрілістю знаменує нове народження [6, с. 188]. Коментар Ж.-П. Ру цілком відповідає оповіді про Бамси Бейрека. Так, Бейрек мчить навздогін за косулею і потрапляє на угіддя, де мешкала Бани Чічек; коли герой дізнається, кому належать землі, – розтікаються ріки крові [8, с. 72]. Відповідно, полюючи на тварину, герой демонструє свою готовність до пригод-випробувань. Відбувається зміна цінностей та поглядів Бейрека. Він починає проявляти зацікавленість до протилежної статі. Герой уже продемонстрував мужність та приєднався до когорти чоловіків – досягнув біологічної зрілості, і йому необхідна присутність особи протилежної статі.

Відповідно всі епізоди у творі не випадкові. Важливо й те, що реалізація такої зміни вимагала наявності жінки. Зміни відбувалися одна за одною. Бейрек був готовий до них, тому й персонаж, який підштовхнув героя до зміни, виник сам по собі [2, с. 69].

Д. Кемпбелл стверджує, що насамперед герой на своєму шляху зустрічає таємничу особу (найчастіше жінку або чоловіка похилого віку), яка дає йому

зброю проти чудовиська [2, с. 84]. Критики називають його «надприродним помічником». Д. Кемпбелл будує свою теорію і термінологічний апарат на аналітичній психології та термінологічній системі Карла Юнга. Тому доречно звернутися до його роботи. У своїй праці «Чотири архетипи» К. Юнг згадує про фігуру мудрого наставника, який допомагає герою впродовж подорожі долати перешкоди [3]. На допомогу героєві мудрий наставник може приходити в образі тварини, чоловіка похилого віку чи жінки, даючи корисні поради або магичні предмети для подолання перешкод і переходу на вищий щабель удосконалення.

В. Пропп у праці «Морфологія казки» стверджує, що одним із семи персонажів, на яких тримається сюжет казки, є Порадник, що в усьому допомагає герою долати шлях вдосконалення. Він може бути як предметом, так і живою істотою (постає як чаклун-порадник) [4, с. 105–109].

У пригоді Бамси Бейрека порадником є Деде Коркут. Бейрек зустрічає Бани Чічек і отримує право одружитися з нею. Проте сватання дівчини – це тривала процедура з традиційними обрядами, яка потребує особливих зусиль. Огузькі бєї та Бай Бюре напружено обмірковують можливу кандидатуру свата. Зрештою, було прийнято рішення звернутися за допомогою до Деде Коркута, який на таке рішення промовляє: «Друзі, коли ви мене відправляете, то знаєте, що Делю Карчар убиває всіх тих, хто сватає його сестру» [8, с. 74]. З цих слів очевидно, що Деде Коркут і є тією надзвичайною силою, порадником. Коли перед героями постає потреба в мудрому порадникові – в оповідь входить Деде Коркут. У певному сенсі архетип душі Деде Коркута [3, с. 87] є надприродною силою порадника.

В оповіді Деде Коркут вирішує одну ситуацію в пригоді Бамси Бейрека. Коли Деде Коркут іде до Делю Карчара просити руки його сестри, той не знаходить собі місця від гніву. Делю Карчар наказує осідлати жеребця, щоб наздогнати Деде Коркута та покарати його. Коли він наздоганяє віщуна і вже підіймає над його головою меч, той мовить: «Якщо піднімеш меч, в тебе відсохне рука». З волі Аллаха рука Делю Карчара повисла в повітрі. Пророцтво Деде Коркута збулося [8, с. 75]. Відповідно Деде Коркут – уособлення Божого промислу. Ще К. Юнг акцентував увагу на зв'язку старого віщуна з Творцем [3, с. 94]. У наведеному прикладі Деде Коркут уособлює допомогу, яку герой чекає від Бога. Делю Карчар спокутує свою провину й обіцяє віддати сестру заміж за Бейрека. Деде Коркут звертається до Бога з проханням повернути руці Делю Карчара колишній стан. Однак Делю Карчар висуває низку нелегких завдань: «Приведіть тисячу верблюдів, які не бачили самки. Ще тисячу жеребців, які ще не піднімалися на кобил. Ще тисячу баранів, що не бачили овець. Ще тисячу безхвостих, безвухих собак. І ще тисячу бліх. І тоді ваше бажання виповниться» [8, с. 75]. Деде Коркут запевняє,

що всі вимоги буде виконано, і, зігнавши стада, провчає його. Зрештою Делю Карчар просить у Деде Коркута допомоги і віддає дівчину. Ця обставина ще раз підтверджує надприродні здібності Деде Коркута і його функцію в оповіді як порадника-віщуна.

Від початку розповіді до кульмінаційного моменту минає певний час. За цей період герой зустрічає персонажів, які відіграватимуть важливу роль у пригоді, вони також будуть мешканцями місць далекої мандрівки. Д. Кемпбелл цю обставину охарактеризував як «перехід чарівного порогу, який уособлює відродження, символічно ототожнюється з животом кита. Герой, щоб здобути силу від першого порогу, замість того, аби віддалитися від нього, розчиняється в невідомому просторі, і складається враження, що він помер» [2, с. 107].

Д. Кемпбелл у своєму творі «Первісна міфологія» описує цей перехід як ритуал, що символізує нове народження. Долання героєм порогу рівноцінне новому народженню. Особу, яка віддалилася від громади, чекає низка випробувань. Щоб змінити самого себе далеко від суспільства, існує процес, який тлумачиться як символічна смерть. Після подолання всіх випробувань особа заново народжується. Герой, перед тим як зустрітися зі своїми випробуваннями, ознайомлюється з ритуалами, які перевіряють його готовність до пригод. Це ключники – охоронці порогу.

Бамси Бейрек під час полювання, переслідуючи косулю, потрапляє в місця, недалеко від яких живе Бани Чічек. Коли Бейрек опиняється на цій території, за висловом Д. Кемпбелла, «він залишає свій звичний земний характер, як змія шкуру» [2, с. 10]. Бейрек переживає й емоційні зміни. Герой уперше опиняється поруч з особою протилежні статі. Зміни, які переживає юнак у 13–14 років під час спілкування з жінкою, охоплюють процеси змужніння героя. Допомогає у спілкуванні молодих нянька Бани Чічек. Отже, нянька виконує роль «наглядача порогу».

Зрілість

Героя, який відгукнувся на заклик пригодницької мандрівки та перетнув магічний поріг, чекає нова земля. Цей новий світ з новими перешкодами (боротьба із чудовиськами, велетнями та потворними істотами) випробовує розум та мужність героя, і тим самим готує до зрілості та наступного етапу подорожі. Д. Кемпбелл коментує це так: «Подолавши поріг, герой долає новий ряд випробувань і переходить у новий невідомий світ» [2, с. 115]. Випробування відокремлюють героя від громади й усамітнюють його. Д. Кемпбелл намагається охарактеризувати містичність випробувань через проходження етапів зрілості [2, с. 115].

В оповіді перше випробування Бамси Бейрек пройшов далеко від дому, під час знайомства з Бани Чічек. Потім було випробування Делю Карчара, який вимагав принести йому неймовірне. Під час другого іспиту за допомогою Деде Коркута Бамси Бейрек отримав дозвіл на одруження з дівчиною.

Бейрек опинився перед серйозним випробуванням, і нагорода була високою – одруження з коханою. Подібне траплялося з героями всіх світових оповідань [2, с. 384].

Випробування демонстрували, як герой підготовлений до дорослого життя [2, с. 119]. Ж.-П. Ру вважає, що в оповіді обов'язково має бути бій, перемогу в якому відважно здобуває герой. Так, у дастані «Огуз Каган» маємо описану подію під назвою «бій, який має виграти герой». На думку Ж.-П. Ру, це оповідання досить запутане, проте воно показує, що повернення героя до громади на правах дорослого чоловіка можливе за умови одруження з жінкою [6, с. 210].

Герой, щоб отримати кохання як нагороду, проходить складне випробування, яке Д. Кемпбелл характеризує як «зустріч з богинею» (яка народжується в кожній жінці) [2, с. 139]. Якщо герой подолає випробування, про які він знає і на які очікує, він одружиться з жінкою, яка змінить його життя. Якщо одруження відбувається, соціальний та біологічний статус героя в громаді змінюється. Однак, щоб отримати у винагороду кохання, необхідно подолати ще одну перешкоду.

Бамси Бейрек, долаючи випробування Бани Чічек та Делю Карчара, отримує право на одруження з Бани Чічек. Вона надсилає Бейреку кафтан, який він має одягнути й випустити стрілу. Там, куди впаде стріла, він повинен поставити весільний намет. Весь вечір тривали приготування до весілля. Бейрек зібрав сорок парубків, поки вони пили та їли, на них напали сімсот кяфірів, які перемогли та забрали в полон у фортецю Байбурт тридцять дев'ять парубків і Бейрека. Оскільки одруження Бейрека ще не відбулося внаслідок неочікуваної перешкоди, можна зробити висновок, що герой не досяг необхідного рівня.

Для аналізу цього випробування можна звернутися до праці Д. Кемпбелла «Підкорення батьківського серця та обожнювання». Автор так коментує ці випробування: «Зазвичай усі випробування, пов'язані з боротьбою з різноманітними велетнями, закінчуються містичним, богинею – королевою землі» [2, с. 128].

Останнім і найскладнішим випробуванням для Бейрека стало його ув'язнення й рабство. Бейрек шістнадцять років перебував у полоні у фортеці. Одного дня під час обіду з кяфірами Бейрек грав на копузі. Він випадково зустрівся з купцями, які за наказом батька ходили по світу й розпитували про сина. Купці повідомили, що Бани Чічек мала одружитися з Яртаджуком, сином Яланджи. Оскільки донька місцевого правителя була закохана в Бейрека, вона допомогла йому втекти з полону за умови, що він повернеться й одружиться з нею.

Бамси Бейрек багато років провів на чужині, далеко від своїх рідних і близьких. У цей час вони отримали звістку про його смерть. Ніхто з рідних вже й не сподівався на його повернення. Відсутність

героя можна трактувати як його символічну смерть перед новим народженням, початком нового періоду в його житті, що демонструє відхід минулого в небуття й початок нового етапу. Період ув'язнення має паралелі з реальним життям, коли дітей, які мали пройти ініціацію, залишали за межами села, щоб вони навчилися боротися з труднощами [7, с. 49, 50].

В оповіданні бачимо духовне зростання Бамси Бейрека. За шістнадцять років перебування в полоні завдяки своїй грі на копузі він здобув авторитет серед поневолювачів, підтвердження чому є спільне бенкетування та взаємна приязнь [8, с. 79]. Герой може отримувати різні винагороди: чарівний меч, еліксир, важливі знання, просвітлення, зустріч із коханою [Voytilla 1999, с. 11]. Присутність Бамси Бейрека на бенкетуванні кяфірів дає йому змогу обмінятися інформацією з торговцями. Отже, це привід (заклик) до повернення. Зустріч з ними дещо суперечить твердженням Д. Кемпбелла стосовно останнього розділу про винагороду.

Повернення

Д. Кампбелл стверджує, що «герой після довгих поневірянь і пригод, які змінили його життя, має повернутися». Щодо повернення, він додає, «що, здобуваючи нові знання, які суттєво можуть вплинути на оточуючих або на весь світ, герой має як ще одну винагороду принести людям сплячу красуню» [2, с. 225].

Герой, переживаючи пригоди, набуває неабиякого досвіду, сили та мудрості. Для оновленого героя настає час повернутися на свою землю. Бамси Бейрек перебував у фортеці шістнадцять років. Як зазначалося раніше, тривале поневолення символізує його смерть. Утеча окреслилася лише після спілкування з купцем, який повідомив про одруження Бани Чічек. Звичайно, зустріч із купцем – це як дарунок долі, що ототожнюється з милістю Господа. Отже, ця зустріч є подією знаковою, своєрідним закликком повернутися.

Д. Кемпбелл наголошує, що повернутися з тривалої подорожі можливо лише за допомогою надприродної сили. «Для героя, відтак, необхідне пробудження, певний поштовх, можливий за рахунок підтримки надприродної сили» [2, с. 239]. Для визволення Бамси

Бейрека недостатньо було закликати повернутися, наданого купцем. Врятуватися з в'язниці йому допомогла ще одна введена ззовні фігура – закохана в нього дівчина. Утеча з неволі була останнім випробуванням. Відповідно доньку правителя можна охарактеризувати як «наглядача порогу».

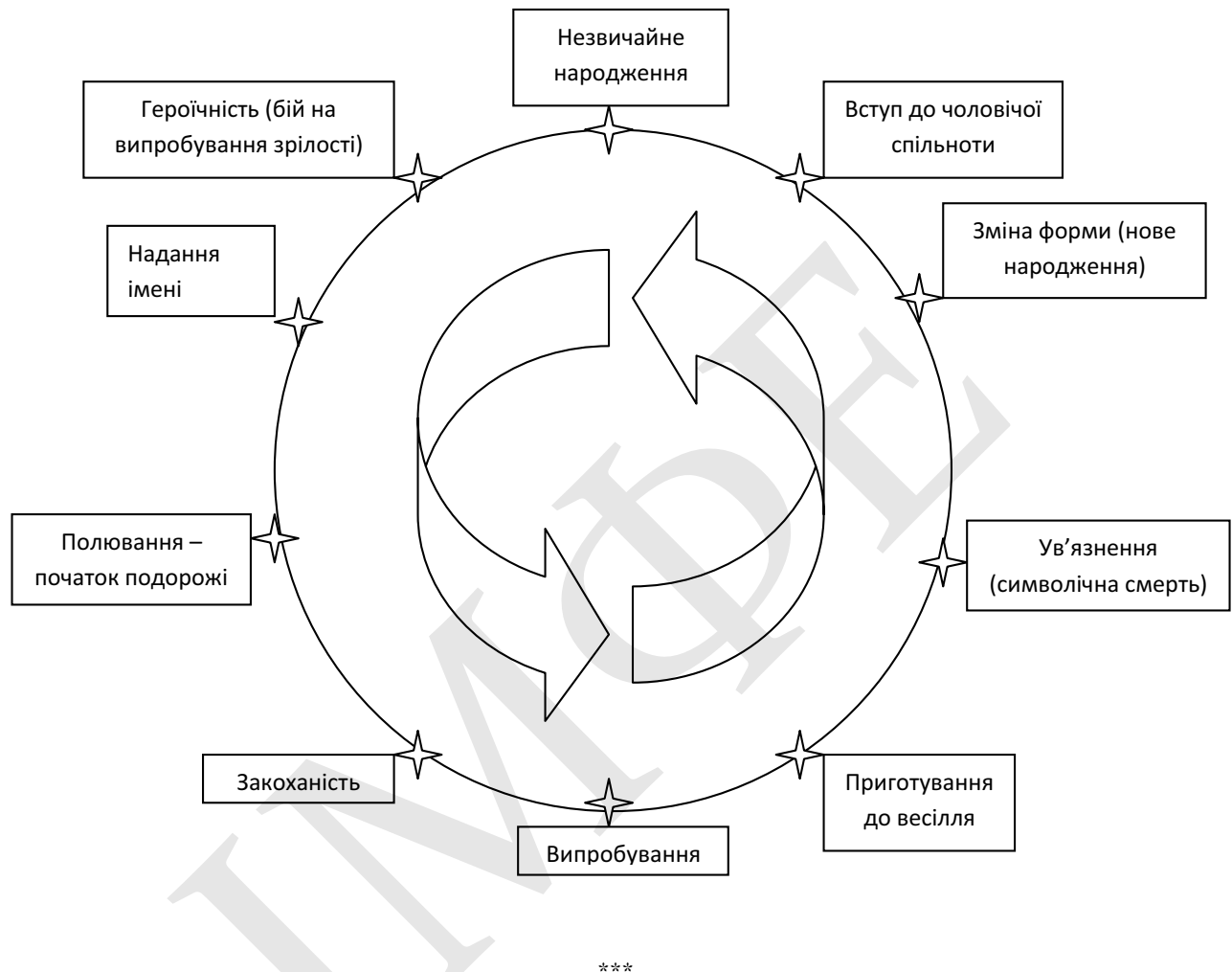
Повернення – це ініціація родиною/племенем. З поверненням героя відбувається ритуал соціалізації та входження у свою громаду, відродження з тими знаннями та мудрістю, які герой здобув протягом подорожі [7, с. 49, 50].

Д. Кемпбелл пояснює, чому герой, який успішно пройшов випробування, на зворотному шляху заручається підтримкою Бога: «Герой, який здобуває перемогу, може здобути підтримку Бога чи Богині, до того ж йому можуть доручити відповідальне завдання і направити з цілющим еліксіром порятунку до людей. У такому випадку на останньому етапі мандрівки героя у всьому підтримуватиме добрий чаклун» [2, с. 228].

Бамси Бейрек, звільнившись із фортеці, узяв найкращого сірого скакуна й поспішив додому. Дорогою він зустрів озана, у якого попросив копуз. Так, під виглядом озана, він планував потрапити на весілля Бани Чічек. Зміна одягу символізує оновлення Бейрека, його відродження та воскресіння. Такий прийом надзвичайно часто використовують у народних оповіданнях як мотив «зміни форми». Усі перешкоди подолано, Бейрек як духовно, так і фізично здійснив повне перевтілення. Зауважимо, що Д. Кемпбелл звертає особливу увагу на перевтілення героя, його очищення та духовне вдосконалення, яке стає можливим за умови постійних випробувань та вдосконалення [2, с. 270].

Бейрека не впізнати, довготривала подорож змінила його. За час його відсутності змінилася його родина, наречена та все довкола. Коли він увійшов до помешкання, ані мати, ані рідна сестра його не впізнали. Змінився також його рідний край. Повернувшись, Бейрек довідався, що його близький друг, замість того, щоб сумувати з приводу його зникнення, заручився з його нареченою і вже влаштував весілля. Однак тепер Бейрек подорослішав, пізнав світ і з легкістю вже розрізняв ворогів та друзів. Йому все ж таки вдалося одружитися з Бани Чічек і, таким чином, завершити своє становлення.

Подорож героя

Така строкатість народних оповідей насправді зводиться до однієї загальноприйнятої в літературознавстві моделі. Пропонована розвідка аналізує пригоди Бамси Бейрека з погляду теорії та коментарів Д. Кемпбелла. Зафіксовано,

що оповідь про подорож героя відповідає трьом основним періодам *віддалення – навчання – повернення* у пригодах-повчаннях і періодам *вирушення в дорогу – навчання – повернення* в пригодах Бамси Бейрека.

Література

1. *Campbell Joseph*. İlkel Mitoloji. – Ankara: Imge Yay., 1995.
2. *Campbell Joseph*. Kahramanın Sonsuz Yolculuğu. – İstanbul: Kabaıci Yay., 2000.
3. *Jung C. Gustav*. Dört Arketip / Çev. Ender Gürol. – İstanbul: Metis Yay., 2003.
4. *Propp Viladimir*. Masalın Biçimilimi. – İstanbul: Om Yay., 2001.
5. *Raglan Lord*. Geleneksel Kahraman Kalıbı // Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1. – Ankara: Milli Folklor Yay., 2003.
6. *Roux Jean-Poul*. Türklerin ve Moğolların Eski Dini. – İstanbul: Kabaıci, 2002.
7. *Tecimer Ömer*. Sinema Modern Mitoloji. – İstanbul: Plan B Yay., 2005.
8. *Tezkan Semih, Boeschoten H.* Dede Korkut Oğuznâmeleri. – İstanbul: YKY, 2001.

Переклад з турецької Анни Роз, Катерини Каши